نقش زیارت در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی

سیدمحسن شریفی*

چکیده

زیارت، عملی عبادی است که به هدف جست‌وجوی معنویت صورت می‌گیرد و به همین جهت در فرهنگ اسلامی به‌ویژه فرهنگ شیعی جایگاه خاصی دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که زیارت در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی تأثیر بسیاری داشته است.

این تحقیق با روش توصیفی و تحلیلی به دنبال پاسخ به این پرسش است که زیارت و سفرهای زیارتی چه نقشی در توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی داشته است. برآیند این پژوهش بیانگر این نکته است که زیارت به مثابه نهاد تمدنی قلمداد می‌شود و موجب آشنایی با هویت فرهنگی و تمدنی می‌گردد که در تعمیق معنویت در اجتماع مدنی تأثیرگذار بوده است. گردشگری مذهبی، از عوامل گسترش فرهنگ در جامعه اسلامی است که افزون بر شکوفایی اقتصادی در رونق تمدن اسلامی تأثیرگذار بوده است. بررسی گزاره‌های تاریخی و گزارش‌های کنونی مؤید این مطلب است که زیارت سبب نزدیکی مؤمنان به پروردگار شده، در انسجام بخشی اجتماعی و فرهنگ پذیری معنوی جامعه نیز تأثیر کارآمدی بسیاری دارد.

کلیدواژه‌ها: زیارت، فرهنگ اسلامی، تمدن اسلامی، گردشگری مذهبی.

---

* . استادیار گروه معارف دانشگاه قم.

مقدمه

زیارت در زمره اعمال مهم دینی است که میان شیعیان به عنوان عمل عبادی، همراه با آداب و رسوم خاص مذهبی و فرهنگی انجام می‌شود و در طول تاریخ اسلام همواره مورد توجه آنان بوده است. افزون بر تأثیر این عمل عبادی بر سبک زندگی مؤمنانه شیعیان که پیامدهای تربیتی و شناختی دارد، تأثیر آن در حوزه مباحث اجتماعی، فرهنگی و تمدنی نیز حائز اهمیت است؛ به طوری که به مثابه واقعیتی اجتماعی و نهادی تمدن ساز می‌تواند از ابعاد گوناگون مطالعه شود.

از منظر تمدنی، زیارت حرکتی پویا به شمار می‌آید که آثار مادی و معنوی بسیاری در فرهنگ و تمدن اسلامی داشته است و در گسترش این فرهنگ و تمدن نقش مهمی ایفا کرده است. ازاین‌رو باید زیارت، که از قدیمی‌ترین و پررونق‌ترین گردشگری‌های مذهبی گذشته و حال سراسر جهان است و پیشینه آن به قدمت خود فرهنگ دینی می‌رسد، را مورد بررسی قرار داد.

مفهوم‌شناسی

کلمه «زیارت» (زیارة) از ریشه «ز و ر» گرفته شده و به مفهوم روی گرداندن، عدول و مایل شدن از چیزی به چیزی دیگر است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج۴، ص۳۳۵) به همین جهت زیارت‌کننده را «زائر» می‌گویند؛ زیرا به زیارت شخصی می‌رود و از غیر او روی برمی‌گرداند. (مصطفوی، ۱۳۶۰ش، ج۴، ص۳۸۴) با این توصیف زیارت در لغت به معنای میل و قصد چیزی یا کسی را گویند و در عرف، زیارتِ کسی، عبارت است از آمدن نزد او به قصد تکریم و تعظیم و انس گرفتن با وی. (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج۲، ص۳۰۵)

در اصطلاح دینی، به دیدار دیگری بر اساس کشش و انگیزه و نیت معنوی، زیارت گفته می‌شود؛ البته زیارتی که با انس روحی و تعظیم و تکریم قلبی همراه باشد. (مصطفوی، ۱۳۶۰ش، ج۴، ص۳۸۴) این زیارت، عملی عبادی است که به معنای حضور در پیشگاه

پیشوایان دینی یا نزد قبور آنان یا دیدار از مکانی مقدس یا محترم برای اظهار ارادت و احترام و کسب فیض معنوی است و زیارت اهل قبور، اعم از معصومین علیهم‌السلام و غیر آنان، با حضور در محل دفن آنان به قصد گرامیداشت ایشان و سلام دادن بر آنان تحقق می‌یابد. (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج۳۵، ص۴۳۰)

به زیارت‌کننده «زائر»، به زیارت شونده «مَزور»، و به مکان و محل دفن مزور «مزار» اطلاق می‌شود. به همین جهت گفته شده که زیارت دارای سه رکن است:

۱. زائر: کسی که میل و گرایش به کسی یا چیزی دارد؛

۲. مَزُور: شخص یا چیزی که میل و گرایش زائر به سوی اوست؛

۳. نیت زیارت: صفت باطنی گرایش و میل که با تکریم و تعظیم زائر همراه است. (طباطبایی، ۱۳۹۳ش، ص۴۶)

در تعریفی از گردشگری مذهبی آمده است:

> توریسم مذهبی عبارت است از بازدید گردشگران (با تعریف ویژه جهانگردی) از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه‌ها، مقابر امامزاده‌ها و نظایر آنها. توریست مذهبی، گردشگرانی فرهنگی هستند که برای زیارت اماکن، آثار، یادمان‌های مذهبی، انجام اعمال مذهبی و دینی، ترویج و آموزش و گذران اوقات فراغت در مکان‌ها و مراکز مذهبی جهان سفر می‌کنند. (رحیم‌پور و سیدحسینی، ۱۳۷۹ش، ص۱۴)

در فرهنگ شیعی، زیارت به حرکت مؤمنان برای دیدار بارگاه ملکوتی معصومین علیهم‌السلام اشاره دارد تا این دیدار ظاهری، زمینه‌ای باشد برای اتصال باطنی به حقیقت ائمه اطهار علیهم‌السلام. هدف زیارت، لقاءالله است.

زیارت، تعظیم، تکریم، گرامیداشت و یادکرد انسان‌های شایسته، هنرمند، فرهیخته، فرهنگ‌ساز، نقش‌آفرین، مصلح، متحول‌کننده تاریخ و ... و نیز زنده نگه داشتن نام و یاد

آنها پس از مرگ، لازمه محبّت، عشق و ارادت انسان ها به نیکی ها و کمالات است و ریشه در فطرت و سرشت آدمی دارد. (جوادی آملی، ۱۳۸۱ش، ص۱۷-۱۸)

با این توصیف زیارت به معنای ارتباط قلبی با بزرگان دین و ابراز ارادت و شیفتگی به آنان از طریق حضور در مکان های مخصوص و به جا آوردن آیین هایی خاص است. البته نباید زیارت را نوعی رابطه کاری پنداشت؛ بلکه نوعی دیدار عاطفی است که احساسات در آن نقش پررنگی دارد. ازاین رو وقتی کسی برای بهره مندی معنوی غیر عاطفی، مانند فراگیری علم، نزد شخصی می رود زائر وی محسوب نمی شود. در واقع رابطه میان زیارت و انس گرفتن به حدی است که در بحث استحباب زیارت اهل قبور آمده مردگان نیز به چنین انسی احتیاج دارند. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص۱۱۶)

در مجموع در فرهنگ شیعه، زیارت از اعمال مهم عبادی محسوب می شود که با آداب و رسوم خاص مذهبی و فرهنگی برگزار می گردد و پیامدهای تربیتی و شناختی در سبک زندگی اجتماعی و فردی مؤمنانه دارد. بخشی از آثار و پیامدهای اجتماعی در راستای گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی است که در این نوشتار به این موضوع توجه خواهد شد.

ارتباط زیارت با تمدن

زیارت نقش مهمی در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی دارد و به معنای سفر به مکان های مقدس و معابد دینی است که می تواند حرم ها، آرامگاه های پیامبران، امامان و شخصیت های مذهبی - فرهنگی باشد. زیارت به دو صورت فردی و جمعی انجام، و باعث استحکام ارتباط افراد با دین و باورهایشان می شود. این سفرها، ارتباط مسلمانان را افزایش می دهد و با اشتراک گذاری تجربیات، معارف، آداب و رفتارهای دینی، افراد را به یکدیگر نزدیک تر می سازد. همچنین این سفرها محل تبادل اطلاعات و دانش است و سبب گسترش فرهنگ، هنر، معماری و تمدن اسلامی می شود. (رجاوند، ۱۳۶۷ش، ص۳۴)

بازدید از مکان های مقدس و مذهبی نه تنها سبب عمیق شدن ارتباطات میان افراد مسلمان می شود، بلکه آنها را به تفکر و تأمل در معانی عمیق دینی و ارزش های انسانی می کشاند. البته زیارت تنها به جنبه مذهبی محدود نمی شود؛ بلکه به جنبه های فرهنگی، اجتماعی و تاریخی هر مکان نیز پرداخته، تجربه های متنوعی را برای زائران فراهم می کند.

همچنین زیارت باعث حفظ و تقویت هویت اسلامی و انتقال دانش، معنویت و ارزش های دینی به نسل های آینده می شود. در واقع زیارت می تواند ارتباط مستقیمی با تمدن دینی و فرهنگی مرتبط با آن مکان داشته باشد. وقتی که فردی به مکانی مقدس می رود و آثار تمدنی و معماری مرتبط با آن دین را مشاهده می کند، به تمدن آن دین نزدیک تر می شود.

بر اساس آنچه از متون پیرامون موضوع زیارت برمی آید، زیارت در بینش و تفکرات مذهبی و فرهنگ های گوناگون به نوعی با مفهوم امر قدسی در ارتباط است. در واقع زیارت قصد، میل و اراده به رفتن به سوی مظهر و تجلی ای از تجلیات امر قدسی است. اندیشمندان در حوزه دین پژوهی و جامعه شناسی دین و اندیشه اسلامی، بسته به اینکه چه درک و دریافتی از دین و مفهوم قدسی دارند، در باب نمودهای دینی بحث کرده و با شیوه ها و روش های گوناگون به بررسی آن نمودها، مانند زیارت، پرداخته اند. (نصر، ۱۳۸۱ش، ص۵۸)

به باور برخی از جامعه شناسان، امور مقدس به تجربه انسانی و اجتماعی آنها مربوط بوده و این امور در زندگی جمعی آنان تأثیرگذار است. در جهان بینی اسلامی نیز امر قدسی و زیارت جایگاه ویژه ای دارد و برای انسان دیندار در هر عصری برخی از زمان ها و مکان ها متفاوت و متمایزند. در نزد اندیشمندان مسلمانی که به عقل شهودی معتقدند، شناخت امر قدسی دست نیافتنی نیست و امر قدسی با عقل درک می شود؛ زیرا اساساً دین و عقل با هم در تضاد نیستند. (نصر، ۱۳۸۶ش، ص۲۴)

زمانی که فرد در زیارتگاه ها و مکان های مقدس حضور دارد، با تمدن مرتبط با آن

دیـن در تمـاس قرار می‌گیرد. او ممکن اسـت شـاهد معماری تاریخی، نقـوش و نگاره‌های مذهبـی، سـنت‌ها و عبـادات مرتبط با آن تمدن شـود. ایـن تجربه نه‌تنها فـرد را با مفاهیم و ارزش‌های آن تمدن آشـنا، بلکه او را درگیر و مشـتاق شناخت و درک بهتر میراث فرهنگی و اجتماعی آن می‌کند.

زیـارت همچنیـن می‌توانـد بسـتری بـرای تبـادل فرهنگـی میـان افـراد از تمدن‌هـا و فرهنگ‌های مختلف باشد. بازدیدکنندگان زیارتگاه‌های مقدس از سراسر جهان می‌توانند بـا هـم ارتباط بگیرند و تجربـه و دانش خود را درباره تمدن‌هـا و فرهنگ‌های خود با یکدیگر بـه اشـتراک بگذارند؛ چراکه زیارت می‌تواند پل ارتباطی بیـن فرد و تمدن مرتبط با آن مکان مقـدس را فراهـم کند. این تجربه به فـرد امکان می‌دهد تا با مفاهیـم و ارزش‌های فرهنگی، مذهبی و تاریخی آن تمدن به صورت مستقیم آشنا شود و ارتباطی عمیق‌تر با آن برقرار کند. (غیاثی، ۱۳۹۷ش، ص۱۵۱)

از طرفی ماهیت سـفرهای زیارتی با سـفرهای دیگر متفاوت اسـت و اساساً بزرگان دینی مـا کتـاب «آداب سـفر» را در کنـار «آداب زیارت» تنظیم کرده‌اند تا به ایـن امر التفات دهند که خصایص و ویژگی‌های سـفرهای زیارتی با جریان زیارت سـازگار است و اگر زائر بخواهد در زیـارت خـود موفق باشـد، باید سـفر زیارتی خـود را تصحیح، و نیت خـود را اصلاح کند؛ به عبارت دیگر گرچه سـفرهای زیارتی با اسـفار دیگر از نظر صورت و شـکل ظاهری یکسان اسـت، امـا از نظر سـیرت و معنا متفاوت اسـت. (واعظ جـوادی، ۱۳۹۱ش، ص۱۶۱) با این همه این سفرهای زیارتی در قالب تمدنی نقش چشمگیری دارند و در تاریخ تمدن اسلامی نیز بیشترین سفرها با انگیزه سفرهای مذهبی صورت گرفته است.

ازایـن رو زیـارت، آداب و شـئون آن نیز به مثابه عبـادت از فرهنگی ویژه و مکتبی خاص حکایت می‌کند؛ به گونه‌ای که همه زیارات، دعاها، اوراد و اذکار حتی حرکات و مکان دعا و سلام دادن و جهتی که زائر باید مراعات کند، همه و همه باید سنجیده و بر مبنای موازین دینی باشد و هرگز شایسته نیست که حرکتی برخلاف معیارها و ملاک‌های برخاسته از متن

توصیه ها و آداب مأثوره انجام شود. (همان، ۱۳۹۱ش، ص۱۷۱) این شیوه به تدریج در طول سالیان متمادی سبک خاصی از سفرها را در تاریخ اسلامی پدید آورده که ارتباط وثیقی با تمدن اسلامی دارد و تأثیر آن را می توان در سفرنامه ها و رحله نگاری ها جست وجو کرد.

بعد فقهی و کلامی این موضوع نیز حائز توجه است؛ چراکه زیارت خاستگاه اعتقادی، کلامی و فقهی دارد و در تحکیم و تثبیت مبانی اعتقادی نیز نقشی عمده ایفا می کند و زائر ارکان اعتقادی خود را در ساحت زیارت بازمی یابد.

زیارت به مثابه نهاد تمدنی

از آنجا که زیارت مجموعه ای از گرایش ها، بینش ها و کنش هایی است که اندیشه و عمل زائر را در راستای هدفی متعالی تنظیم می کند، می توان آن را به عنوان واقعیتی فرهنگی - اجتماعی در فرهنگ شیعی، به مثابه یک نهاد قلمداد کرد؛ به گونه ای که ظرفیت های این نهاد، مانند بیشتر نهادهای تمدنی - فرهنگی شیعی مورد غفلت واقع شده است. بیان ظرفیت های تمدنی نهاد زیارت در عصر حاضر بیش از پیش مورد توجه است؛ چراکه نشان دهنده حرکت هویتی - تمدنی برمبانی فرهنگ زیارت است. (غالب، ۲۰۱۵ م، ص۲۱۴)

زیارت به منزله نهادی قدرتمند است که به تعلیم و تربیت شیعیان می پردازد و به طرق مختلف امر تمدن سازی را محقق می سازد. این امر به ویژه در زیارت اربعین محسوس تر است. امروزه اربعین تنها یک راهپیمایی معنوی یا صرفاً زیارت جمعی امام حسین علیه السلام نیست؛ بلکه مدلی متفاوت از نظام مناسبات مردمی در مقابل الگوی سکولار و دنیوی شده غربی است. این تجربه، تجربه ای در حال ترقی و پیشرفت است که بر منابع دینی و سنن بومی بنا شده و از فرهنگ مدرن غرب هیچ رنگ و بویی نگرفته است. اربعین یک پدیده کاملاً مردمی و اسلامی است؛ نه یک پدیده تمدنی به معنای civilization؛ بلکه ظهور یک امت نوین اسلامی است که مدل نظام مند آن را می توان برای بشر امروز تبیین، و آن را در ویترین جوامع مردمی برجسته، و بر آن محاجه کرد. (بابایی، ۱۳۹۶ش، ص۱۱۲)

در بسیاری از جوامع، زیارت از نهادهای فرهنگی و تاریخی شناخته می‌شود. زیارت به مثابه نهاد تمدنی می‌تواند نقش مهمی در توسعه تمدنی داشته باشد. این مفهوم بر این ایده تأکید دارد که فرهنگ و تمدن یک جامعه، از جمله ارزش‌ها، باورها، رسوم و سنت‌ها، بر اساس نهادها و رویدادهای فرهنگی شکل می‌گیرد. (فیاض، ۱۳۸۹ش، ص۳۲۰)

تعامل بین انسان‌ها در زیارت، مؤلفه دیگری است که به مثابه بستر ارتباطات میان فرهنگی صورت می‌پذیرد و این تعامل سبب تعارف و شناخت میان فرهنگی بین مردم می‌شود. در مباحث اجتماعی، عامل چسبندگی میان گروه‌ها و اقوام و افراد همین شناختی است که به وجود می‌آید؛ به طوری که گفته شده است:

> اساساً عامل چسبندگی اجتماعی میان گروه‌ها و اقوام و افراد، تعارفی است که بین این گروه‌ها به وجود می‌آید و با شناخت یکدیگر و رسمیت بخشی به استعدادهای مردمی همدیگر، گامی جمعی در جهت رفع نیازهای یکدیگر و حل معضلات کلان اجتماعی برداشته می‌شود و هویتی مشترک به وجود می‌آید. تعارف در حقیقت، فلسفه و حکمت آفرینش تفاوت‌ها و کثرت‌های مردمی است تا بتوانند راهی به سوی معرفت و کمال نهایی پیدا بکنند. این تعارف صرفاً یک تعارف عرفانی با کارکردهای سلوکی صرف نیست؛ بلکه این تعارف، زندگی این جهانی در مقیاس تمدنی را متأثر می‌سازد و مناسبات کلان اجتماعی را اصلاح می‌کند و راه را به سوی تعامل معروف و تعاون در نیکی‌ها می‌گشاید. جامعه‌ای که در آن تعارف است، جامعه‌ای که در آن تعاملات مردمی بر اساس معروف رخ می‌دهد و جامعه‌ای که در آن تعاون در نیکی‌ها وجود دارد، نه در ادبیات اسلامی، بلکه حتی در ادبیات مدرن هم یک جامعه متمدن تلقی می‌شود و فرایند تمدنی در آن نیز سهل و آسان رخ می‌دهد. (بابایی، ۱۳۹۶ش، ص۱۰۷)

در نهایت، زیارت به عنوان یک نهاد تمدنی ممکن است نقش مهمی در توسعه تمدنی

یک جامعه ایفا، و به حفظ و ارتقای فرهنگ و ارزش های انسانی کمک کند. این نوع فعالیت ها می توانند به ارزش های فرهنگی و اجتماعی جامعه هویت دهند و محیطی برای رشد و پیشرفت فرهنگی و انسانی فراهم آورند.

زیارت و آشنایی با هویت فرهنگی و تمدنی

زیارت به عنوان یک فعالیت فرهنگی و مذهبی می تواند به آشنایی با هویت فرهنگی و تمدنی جوامع و محل های مقدس کمک کند. وقتی مردم به مکان های زیارتی می روند و در مراسمات زیارتی شرکت می کنند، این تجربه می تواند به آنها کمک کند تا اصول، ارزش ها و باورهای تشکیل دهنده هویت فرهنگی و تمدنی آن جامعه را بهتر درک کنند.

هنگامی که افراد به مکان های زیارتی سفر می کنند، ممکن است با میراث های فرهنگی و تاریخی آن منطقه آشنا شوند که شامل معماری محل های مقدس، هنرهای مرتبط با زیارت، و آیین ها و سنت های مذهبی است و درک اجتماعی و فرهنگی جامعه را افزایش می دهد. ازاین رو زیارت می تواند راهی برای آشنایی با هویت فرهنگی و تمدنی یک جامعه یا یک مکان مقدس باشد و به تقویت ارتباط افراد با فرهنگ و تمدن خودشان کمک کند. (غیاثی، ۱۳۹۷ش، ص۱۵۲)

در فرهنگ زیارت و ارتباطات میان فرهنگی گسترده ای که در بستر آن صورت می پذیرد، فرصت های زیادی برای تعارف، تعامل و تبادلات میان فرهنگی ایجاد می شود؛ به طوری که در چنین بستری فرهنگ ها با یکدیگر آشنا شده، آگاهی فرهنگی و تمدنی خود را نسبت به یکدیگر افزایش می دهند. چنین اثری در افزایش تعاون های اجتماعی به نزدیک تر شدن افکار و عقاید فرهنگ ها و تمدن شناسی تأثیر مستقیم دارد و سرمایه فرهنگی و آرامش و زایش فرهنگی توأمان را که برای شکل گیری همگرایی تمدنی لازم است، تأمین می کند و وحدت و انسجام تازه ای می آفریند که کمتر می توان نمونه ای برای آن در تاریخ بشریت پیدا کرد. (بابایی، ۱۳۹۶، ص۵۲) این نگاه به فرهنگ زیارت سبب می شود مقوله زیارت باعث

افزایش سطح درک و آگاهی میان فرهنگی افراد در اجتماع گردد و این درک میان فرهنگی در ارتقای هویتی و تمدنی تأثیری چشمگیر داشته باشد.

افزون بر این، زیارت می‌تواند به تقویت هویت فرهنگی افراد کمک کند. این تجربه ممکن است افراد را به ارزش‌ها و باورهای مشترک جامعه شان نزدیک‌تر، و به آنها کمک کند تا احساس همبستگی بیشتری با زمینه فرهنگی و تمدنی خودشان داشته باشند. (حسینی، ۱۳۹۶ش، ص۱۴۳)

بهره گرفتن از زیارت به عنوان یک فرصت برای آشنایی با هویت فرهنگی و تمدنی یک جامعه، به انجام فعالیت‌های فرهنگی، مذهبی و معنوی در مکان‌های مقدس مرتبط است. زمانی که افراد به این مکان‌ها می‌روند و در مراسمات مذهبی و فرهنگی شرکت می‌کنند، فرصتی برای آموختن تاریخچه، سنت‌ها، ارزش‌ها و باورهای مرتبط با جوامع مختلف را می‌یابند و این تجربه آنها را به سمت درک بهتری از هویت فرهنگی و تمدنی مربوطه هدایت می‌کند. ممکن است این تجربه به آنها کمک کند تا ارتباط عمیق‌تری با ارزش‌ها، مفاهیم و آیین‌های فرهنگی آن جامعه برقرار کرده، اهمیت و ارزش آنها را بهتر درک کنند. (غیاثی، ۱۳۹۷ش، ص۱۵۵)

در مجموع زیارت صحنه حضور مردم در متن جامعه است. همین حضور مردم در کنار هم سبب تماس آنها با یکدیگر، و منشأ آثار و برکات فراوانی می‌شود. پدیده زیارت با حرکت مردم آغاز می‌گردد و اجتماع عظیم مردمی را در شهرهای زیارتی به وجود می‌آورد. امروزه از حضور مردم به عنوان مؤلفه‌ای مهم در قدرت نرم یاد می‌شود. جمعیت، خود از پایه‌های امنیت و قدرت است؛ به ویژه اگر در اجتماعات همگون و معناداری چون زیارت جلوه پیدا کند. افزون بر این، با تبادل فرهنگی از طریق زیارتگاه‌ها، افراد می‌توانند با یادگیری از یکدیگر ارتباطات بین فرهنگی خود را تقویت کنند و در راستای تمدن سازی گام بردارند.

زیارت و تعمیق معنویت در اجتماع مدنی

جامعه اسلامی همواره نیازمند تعمیق و توسعه معنویت است تا با تأثیرگذاری بر

ساختارهای فردی و اجتماعی بتواند جامعه‌ای انسانی مبتنی بر معنویت را توسعه دهد؛ به بیانی دیگر تعمیق معنویت، نوعی کیفیت روانی است که فراتر از باورهای مذهبی بوده و در پی ایجاد انگیزه در انسان است و احساساتی مثل درک هیبت الهی و احترام به خلقت را در شخص به وجود می‌آورد.

زیارت می‌تواند به تعمق و تقویت معنویت فردی کمک کند. وقتی فرد به یک مکان مقدس یا مذهبی سفر می‌کند، اغلب تحت تأثیر محیط و فضای معنوی آنجا قرار می‌گیرد که می‌تواند احساسات عمیقی را در او ایجاد کند. زیارت می‌تواند فرصتی برای افراد جهت تأمل و اندیشیدن در مورد جوانب معنوی و مذهبی زندگی‌شان فراهم آورد. این تجربه می‌تواند به فرد کمک کند با دیدن ارزش‌ها و اصول مذهبی خود در یک فضای مقدس، احساسات معنوی بیشتری را تجربه کند و با نزدیک شدن به معنویت، از تجربیات زندگی خود درک بهتری داشته باشد. (واعظ جوادی، ۱۳۹۱ش، ص۶۰)

پیش‌تر گذشت که در فرهنگ اسلامی، زیارت عبادتی دارای ابعاد گسترده است و در رأس همه آنها تلاش دارد انسان را در مسیر هدایت الهی قرار دهد و توجه او را به ذات حقیقی پروردگار جلب کند. به همین جهت از آثار زیارت این است که انسان را بر مدار پیروی از بزرگان دین همچون معصومان علیهم‌السلام قرار داده، حرکت در مسیر بندگی و ایجاد روحیه خلوص و طهارت را در جامعه حاکم می‌کند؛ به طوری که جهت‌گیری کلی در کارهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در مسیر هدایت باشد؛ چراکه زائر هنگام زیارت در محضر پیامبران و ائمه اطهار علیهم‌السلام به نوعی تعهد می‌دهد که خود را به زشتی گناه آلوده نکند و نوعی پیمان میان او و اولیای الهی ایجاد می‌شود که کشش به راستی و بندگی خدای متعال دارد. (همان، ۱۳۹۱ش، ص۶۷)

از سوی دیگر در روایت نبوی آمده است که از اثرات زیارت، ایجاد رقّت قلب در زائر است؛ (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج۲، ص۳۶۴) به طوری که در سایه زیارت، رقّت قلب و یاد آخرت افزایش می‌یابد و تأثیر عبادات هنگام زیارت، حتی مدت‌ها پس از آن، در

وجود زائر دیده می‌شود و در زندگی فردی و اجتماعی او تأثیرگذار است. به همین جهت افراد اهل زیارت در مسائل دینی همچون توحید قوی‌تر هستند و در شرایع دینی نیز دقیق‌تر عمل می‌کنند؛ چراکه بر اساس صریح متون دینی، اولیای الهی که زیارت کرده‌اند را زنده و شاهد اعمال خود می‌دانند. (بقره: ۱۴۳؛ حج: ۷۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص۱۹۱) ازاین‌رو مراقبت بیشتری از اعمال خود دارند و بیش از پیش در رفتار خود دقت می‌کنند.

یکی از محققان با بررسی توصیفی و تبیینی متون برخی زیارات، مانند زیارت جامعه کبیره و زیارت امین‌الله، به این نتیجه می‌رسد که امام‌شناسی از مهم‌ترین آثار زیارت، و مقدمه‌ای برای خداشناسی است و خصوصیات ارزنده والای ائمه اطهار علیهم‌السلام ظهور اسمای الهی و اوصاف پروردگاری است که در آینه شفاف و زلال این بزرگواران تجلی کرده است. (واعظ جوادی، ۱۳۹۱ش، ص۹۹) پس برخی از نکات زیارت در تربیت عبادی زائر می‌تواند به وسیله زیارت محقق یا تقویت شود. تأثیر این نوع تربیت در حکمرانی متعالی و ترویج آن در جامعه فواید بی‌شماری دارد.

از آنجا که زیارت واقعیتی اصیل، عینی و خارجی است و نه پنداری، ذهنی و خیالی، دربردارنده آثار و برکات فراوان اجتماعی و سه رکن زائر، مزور و خصیصه نفسانی به نام گرایش قلبی (که با تکریم و تعظیم و انس گرفتن با مزور همراه می‌باشد) است. (همان، ۱۳۹۱ش، ص۲۱)

حکیم بزرگ، ابوعلی سینا، در پاسخ سؤال از زیارت و تأثیر آن، از زائر، مزور و زیارت، تحلیلی عمیق و عالی ارائه می‌کند و می‌نویسد:

> زائر که با همه وجودش اعمّ از بدن و نفس به سمت مزور می‌رود، از نفس و جان مزور استمداد می‌طلبد تا خیری را تحصیل، یا زیان و اذیّتی را دفع کند و همه وجودش در سِلک استعداد و استمداد درمی‌آید و از آن سوی نفس مزور نیز به جهت مشابهت و مجاورتی که با عقول یافته، منشأ تأثیر و اثربخشی فراوان و کامل‌تری خواهد بود و چون زائر با جسم و جان به سمت مزور روی آورده،

هـم بهره هـای جسـمانی می برد و هـم بهره های روحانی و نفسـانی. (ابن سـینا، ۱۴۰۰ق، ص۳۳۸)

در واقـع بـا حضـور در این گونـه از مکان هـا و زمان هـا به مراتـب فرصت تقـرّب برای اهل جامعه به صورت عینی فراهم تر است.

همچنیـن زیـارت می تواند به فرد کمک کند تا ارتباط عمیق تری با اعتقادات و مسـائل معنوی خود در جامعه برقرار نماید و از این طریق، به رشد و تقویت معنویت اجتماعی خود بپـردازد و بـه عنوان یک فرصت بـرای تأمل، ارتباط با جوانب معنوی زندگی و تقویت ارتباط بـا اعتقـادات جمعـی باشـد. زیـارت با بار خـاص و مختصات ویـژه خود ایـن قابلیت را به گونه ای کامل و رسا دارد که بتواند محیط را هم از نظر اجتماعی و هم از نظر معنوی، طوری مهیـا سـازد کـه حضور و سـیطره معنویت و تدیـن را در جریان های فکـری و اخلاقی جامعه کارآمد و مؤثر نشـان دهد و جامعه بتواند از اندیشـه رسا و آموزه های رفتاری دینی بهره گیرد و اهل جامعه را به سوی هدف صحیح رهنمون سازد.

توسعه تمدنی در پرتو فرهنگ زیارت

توسـعه تمدنـی نشـان دهنده فرآیندهایی اسـت که منجر بـه تحولات مثبـت در زندگی انسـان ها و جوامـع می شـود و فرهنـگ زیـارت نیـز می توانـد نقـش مهمـی در توسـعه تمدنی داشـته باشـد. زیارت به عنوان یـک عمل دینی یا فرهنگی می تواند اثـرات فراوانی در ارتقای ارتباطـات انسـانی، نگرش هـا و ارزش هـای اجتماعـی داشـته باشـد و فرصتـی بـرای ایجاد تعاملات فرهنگی و انسانی بین گروه ها و فرهنگ های مختلف فراهم کند.

فرهنـگ زیـارت می توانـد از ابزارهای ارتقای توسـعه تمدنـی و ترویج ارزش های انسـانی باشـد. توسـعه تمدنـی بـه نوعـی رشـد و پیشـرفت جوامـع در سـطح فرهنگـی، اجتماعـی، اقتصادی و سیاسی را توصیف می کند. در این راستا، رویکرد به فرهنگ زیارت نیز می تواند نقش مهمی در توسـعه تمدنی داشـته باشـد. زیارت، به معنای سفر به مکان های مقدس یا

پرستش و یادآوری اشخاص مقدس، جزئی مهم از فرهنگ اسلامی و فرهنگ های دیگر نیز می باشد.

افزون برآنکه توسعه فرهنگ زیارت می تواند نقش مهمی در تقویت ارتباطات فرهنگی و اجتماعی در جوامع داشته باشد، در توسعه زیارتگاه ها و عمران و آبادی نیز تأثیر چشمگیری دارد و به ارتقای توسعه پایدار و گردشگری نیز کمک می کند که نتیجه آن در توسعه تمدنی قابل ملاحظه است.

از دیدگاه توسعه اقتصادی و گردشگری، توسعه زیارتگاه ها و منابع فرهنگی در شهرها می تواند به ایجاد فرصت های اقتصادی برای مردم محلی کمک کرده، درآمدزایی ایجاد کند. این اقدامات می تواند به توسعه پایدار و بهبود شرایط زندگی مردم منطقه کمک کند.

نکته جالب این است که یکی از گونه های زیارت خانه خدا (کعبه) را عمره می نامند و این کلمه بدان جهت برزیارت کعبه در شهر مکه اطلاق شده است که زائران با زیارت خود، آبادانی و عمران را به این شهر وارد می کنند. (طوسی، بی تا، ج۲، ص۴۳)

زائر با حضور در زیارتگاه، موجب آبادی و عمران آن مکان می شود و ازاین رو عمل زائر را از این رهگذر «عمره» می نامند. به همین جهت صاحب جواهر در تعریف عمره می نویسد: «وهي لغةً الزيارة أخذاً من العمارة، لأنّ الزائر يعمر المكان بزيارته». (صاحب جواهر، ۱۴۰۴ق، ج۲۰، ص۴۴۱)

با این توصیف، زیارت و سفر به قصد زیارت می تواند عامل مهمی در آبادانی مکان زیارت شده به حساب آید؛ چنان که در طول تاریخ تمدن اسلامی موارد بسیاری می توان یافت که با گسترش فرهنگ زیارت و ورود زائران به آنجا عمران و آبادی و توسعه شهری به وجود آمده است. براساس نقل های تاریخی، شهرهای زیارتی همچون کربلا، نجف، کاظمین و... در همین راستا پدید آمده است. در یک گزارش تاریخی مربوط به سال ۲۳۷ هجری آمده است زمانی که متوکل عباسی (م.۲۴۷ق.) تصمیم گرفت قبر مطهر امام حسین علیه‌السلام را تخریب کند، مردمان زیادی در کربلا گرد آمدند و در آنجا بازارهای بزرگی

برپا شد. (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص۳۲۸- ۳۲۹) همچنین برخی محدثان، روایاتی متعدد از امام باقر علیه‌السلام نقل کرده‌اند، با این مضمون که اگر کربلا این قدر که به کوفه نزدیک است، به مدینه نزدیک می‌بود، زندگی در مدینه را رها می‌کردیم و ساکن اطراف قبر امام حسین علیه‌السلام می‌شدیم. (ابن شجری، ۱۴۰۳ق، ص۹۹)

برخی از این مکان‌ها به تدریج مرکزیت علمی نیز پیدا کردند و زیارت به تدریج موجب پدید آمدن پایگاه علمی و قطب‌هایی برای دانش‌اندوزی در آنجا شد؛ چنان‌که توسعه علمی شهر نجف و تشکیل حوزه علمیه جهان تشیع در این شهر در پناه چنین فضایی پدید آمد.

زائر در پرتو زیارت، خود را حاضر در صحنه، و متعهد و وابسته به آن می‌داند و بر اساس همین نگاه، در تعاملات اجتماعی و روزمرّه جامعه اسلامی، وجود معنویت و امر قدسی را در شئون مختلف فردی و اجتماعی احساس می‌کند. ازاین‌رو قطعاً تحوّلی بنیادین در شیوه زندگی ظهور خواهد کرد.

از همین جا می‌توان نقش زنده، حیات‌بخش و برجسته زیارت را در حیات اجتماعی جامعه حس و لمس کرد. باید دانست که زیارت، ارتباطی زنده و مؤثر است. زیارت رمز حضور و شهادت عینی امام در جامعه است. به تعبیر محققان این عرصه، «زیارت نسیم خوشگواری است که به سحاب حیات عین الحیوة اهل بیت علیهم‌السلام بشارت می‌دهد و جوامع بشری را از حیرت ضلالت و تاریکی جهالت خارج می‌سازد و اساساً یکی از دلایل تأکید فراوان اهل بیت علیهم‌السلام بر زیارت و برشماری ثواب‌های فراوان برای آن را در همین نکته می‌توان مشاهده کرد». (واعظ جوادی، ۱۳۹۱ش، ص۴۰-۴۱)

در مجموع زیارت، از عوامل جذب مردم و حضور آنان در اماکن مقدس، و در نتیجه احیای سرزمین‌ها و توسعه شهرهاست. در زمان‌های گذشته، زیارت نقش مهمی در پیدایش شهرها داشته است؛ چنان‌که همین اقبال مردمی و نذورات و موقوفات، نقش مهمی در رونق اقتصادی و توسعه این شهرها داشته است.

جمع‌بندی

زیارت در اسلام نقش بسیار مهمی در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی دارد و افزون بر برقراری ارتباط معنوی و تقویت و تثبیت ارزش‌ها، اصول و معارف دینی، در توسعه تمدنی نیز نقش دارد. این بازدیدها موجب شناساندن افراد با مکان‌هایی است که شاهد تجلی هنر تمدنی می‌شود. ازاین‌رو زیارت به عنوان یک فعالیت مذهبی، فرصتی برای افراد به منظور افزایش دانش و آگاهی درباره تاریخ، تمدن و فرهنگ اسلامی فراهم می‌آورد؛ چراکه افراد به وسیله زیارت می‌توانند با محیط حاکم بر فرهنگ و تمدن اسلامی آشنا شوند و عمیق‌تر به درک اسلام و تعالیم آن بپردازند. همچنین زیارت می‌تواند در تقویت هویت فرهنگی افراد و جوامع نقش مهمی ایفا، و با حفظ و گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی به توسعه تمدنی کمک کند.

علاوه بر این، زیارت به عنوان تجربه‌ای مذهبی، موجب تقویت ارتباطات بین افراد و شکوفایی تحولات فرهنگی و اجتماعی در جوامع اسلامی می‌شود و بر شخصیت و آگاهی فردی تأثیر مستقیم دارد. تقویت ارزش‌ها و معارف دینی و توسعه ارتباطات و تعاملات اجتماعی در نتیجه زیارت نه تنها بر تقویت ارتباط فرد با خدا و اهل بیت علیهم‌السلام تأثیر دارد، بلکه به عنوان یک رویداد مهم مذهبی و فرهنگی، در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند. در کل، زیارت به عنوان فعالیتی مهم در اسلام، نه تنها به تأثیر بر فرد و آگاهی او اکتفا می‌کند، بلکه نقش بسیار مهمی را در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی بازی می‌کند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.

۲. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۰ق). **رسائل ابن سینا**، قم، انتشارات بیدار.

۳. ابن شجری، محمد بن علی (۱۴۰۳ق). **فضل زیارة الحسین**، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، چاپ اول.

۴. ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، **لسان العرب**، بیروت، دارالفکر.
۵. بابایی، حبیب‌الله (۱۳۹۶ش). «درآمدی بر شاخص‌های تمدنی در اربعین»، **مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی لقاء الحسین**، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۶. -------- (۱۳۹۴ش). **مدنیت، عقلانیت، معنویت در بستر اربعین**، تهران، انتشارات سوره مهر.
۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱ش). **ادب فنای مقرّبان**، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ اول.
۸. حسینی، داود (۱۳۹۶ش). «نقش زیارت در تربیت اجتماعی»، **فصلنامه فرهنگ زیارت**، شماره ۳۱، تابستان.
۹. رجاوند، پرویز (۱۳۶۷ش). **پیشرفت و توسعه بر بنیاد هویت فرهنگی**، تهران، شرکت سهامی انتشار.
۱۰. رحیم‌پور، علی و سیدحسینی، سیدداوود (۱۳۷۹ش). **سیمای جهانگردی اسلامی**، تهران، محیا، چاپ اول.
۱۱. صاحب جواهر، محمدحسن (۱۴۰۴ق)، **جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام**، تحقیق عباس قوچانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۲. طباطبایی، سیدمهدی (۱۳۹۳ش). «معنای زیارت»، **فصلنامه فرهنگ زیارت**، دوره ۵، شماره ۱۸، فروردین.
۱۳. طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵ش). **مجمع البحرین و مطلع النیرین**، تحقیق سیداحمد حسینی، تهران، المکتبة المرتضویة.
۱۴. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). **الامالی**، تحقیق مؤسسة البعثه، قم، دارالثقافة.
۱۵. -------- (بی‌تا)، **التبیان فی تفسیر القرآن**، تحقیق احمد حبیب قصیرعاملی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۶. غالب، الناصر (۲۰۱۵م). **البناء الاجتماعی والثقافة الحسینیة**، کربلا المقدسة، دار وارث للطباعة.
۱۷. غیاثی، هادی (۱۳۹۷ش). «ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی»، **پژوهشنامه حج و زیارت**، سال سوم، شماره دوم، پاییز و زمستان.
۱۸. فیاض، ابراهیم (۱۳۸۹ش). **تعامل دین، فرهنگ و ارتباطات**، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). **الاصول من الکافی**، تحقیق علی‌اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیة.
۲۰. محدث نوری، میرزاحسین (۱۴۰۸ق). **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، بیروت، مؤسسة آل البیت لاحیاء التراث.
۲۱. مصطفوی، حسن (۱۳۶۰ش). **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۲. نصر، سیدحسین (۱۳۸۶ش). **دین و نظم طبیعت**، ترجمه انشاالله رحمتی، تهران، نشر نی.
۲۳. -------- (۱۳۸۱ش). **معرفت و امر قدسی**، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، تهران، فروزان، چاپ دوم.
۲۴. واعظ جوادی، مرتضی (۱۳۹۱ش). **فلسفه زیارت**، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ هفتم.